

O'ZBEK

MATNSHUNOSLIGINING

DOLZARB MASALALARI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

O‘ZBEK
MATNSHUNOSLIGINING DOLZARB
MASALALARI

Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari

2025-yil 10-oktabr

QARSHI
“ILM-FAN-MA’NAVIYAT” NASHRIYOTI
2025

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан қурамыз. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – Б. 309.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 1964, 26-бет.
4. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Т.2000 йил.
5. Абдуллаев И. Машраб ва “Мабдаи нур”, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1991, 12-апрель, 15-сон.
6. Абдусаттор Жуманазар “Мабдаи нур” ва калаванинг икки учи. Т. 2014.

BAYOZ TARAQQIYOTIDA QO‘QON BAYOZCHILIK MAKTABINING O‘RNI

Zilola Shukurova,

Alisher Navoiy nomidagi TOSHDO‘TAU, f.f.f.d.(PhD), dotsent

Annotatsiya. O‘rta Osiyoda bayoz adabiy manba sifatida kirib kelgach, unga bo‘lgan talab sekin-asta oshaverdi. Boshqa shu turdagi to‘plamlardan farqli o‘laroq bayozlar shoirlar ijodining “guldasta”sidan iborat bo‘lgani sababli ham tezda shuhrat topib, XIX asrdan boshlab ommalasha boshladi. Taraqqiyot natijasida har bir xonlik tarkibida bayozchilik maktablari shakllandi. Ushbu maktablarda bayozlarga xos umumiy xususiyatlar saqlangani holda har bir maktabga tegishli xususiylilik ham kasb eta boshladiki, bu ularning bir-biridan ajratib turuvchi muhim belgilari sifatida ahamiyatlidir. Ayniqsa, bu holat XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib yaqqol sezila boshladi. Shu davrga qadar uch xonlikda deyarli bir xil tuzilgan bayozlar sekin-asta tuzilishi, badiiy bezaklari, mazmun-mohiyatiga qadar o‘zgarishga yuz tuta boshladi. An’anaviy bayozlar yaratilgani holda yangi turdagi bayozlar ham tuzildiki, bu tadqiqotchilardan bayozchilik maktablarini jiddiy o‘rganishni talab etadi.

Kalit so‘zlar: bayoz, manba, qo‘lyozma, toshbosma, bayozchilik, to‘plam, shoir, adabiy muhit.

O‘zbek adabiyoti tarixi uzoq va boy madaniy merosga ega bo‘lib, ko‘plab mutafakkirlar, allomalarni yetishtirgan. Turonzamin yerlarida ulg‘aygan ajdodlarimiz ilm-ma’rifat orqali olamshumul yutuqlarga erishishgan. Qadim tarixga ega bu hududlarga islom dini kirib kelgach, aholining dini, madaniyati, turmush tarzi yangi bosqichga ko‘tarilgan. Yangi dinni qabul qilish asnosida arab tili, islom tarixi va madaniyati bilan yaqindan tanishib, ilmiy va badiiy adabiyotda ulkan yutuqlarga

erishilgan. Barcha asarlarda Qur'on hamda Hadisga murojaat qilish an'anasi qat'iy qoidaga aylangani holda yangi adabiy janrlar, badiiy san'atlar, aruz ilmi o'zlashtirilgan. Ana shunday yangiliklar qatorida bayozlarning kirib kelishi mumtoz adabiyot tarixida alohida hodisa bo'ldi.

Bugungi kunda ko'plab qo'lyozma bayozlarning topilishi mumtoz adabiyotimiz namunalarini yanada chuqurroq o'rganishni, xonliklardagi adabiy hayotning ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan o'zaro bog'liqligi masalasini tadqiq qilishni talab qilmoqda. "O'tmish adabiy merosimiz manbalarida saviyasidan qat'i nazar g'oyaviy poydevor bitta – sog'lom e'tiqod targ'ibi. Adabiyotimiz tarixida nomlari ma'lum va noma'lum ijodkorlarning barchasi iqtidoridan qat'i nazar, shu maqsad yo'lida qalam tebratgan va ulardan badiiy yuksak saviyadagi asarlar bilan birga, goh o'rtamiyona, ba'zan undan ham quyi darajadagi adabiy meros qolgan" (1, 165-b). Shu jihatdan adabiyot tarixida qalam tebratgan har bir ijodkor, nazm va nasrdagi iqtidoridan qat'i nazar, o'rganilmog'i va kelajak avlodga yetkazilmog'i lozim.

Qo'qon xonligi Buxoro va Xiva xonliklaridan keyinroq tashkil topgan bo'lsa-da, qisqa muddatda iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy sohalarda o'z o'rniga ega bo'ldi. "Farg'ona, Namangan, Andijon, Toshkent, Xo'jand, Qirg'iziston va Janubiy Qozog'iston" (2, 124-b) hududlarini qamrab olgan mazkur xonlikda vaqti-vaqti bilan yuz berib turgan siyosiy beqarorliklarga qaramay ilm-fan, adabiyot, san'at rivojlandi va o'ziga xos adabiy maktab shakllandi. She'riyatga e'tibor tufayli adabiy muhit, xususan, bayozchilik rivojlandi. A.Qayumovning ta'kidlashicha, "XVII asrning birinchi yarmidayoq Qo'qon adabiy muhiti tashkil topa boshladi... O'sha davrda shoirlar ikki turga bo'lingan. Birinchi turdagilari xon saroyida xizmat qilib unga maqto'v qasida yozganlari, masalan: Mirza Ma'sum Kosoniy kabi, ayrimari shohlarning zulmiga qarshi she'r bitganlar" (3, 39-b). Agar Qo'qon xonligining rasman tashkil topishi 1709-yilda sodir bo'lgan bo'lsa, adabiy muhit xonlik tashkil topmasidanoq shakllana boshlagan degan xulosani paydo qiladi.

Xonlik tashkil etilgandan keyin ham hukmdorlarning deyarli barchasi shoirlarga o'zgacha lutf ko'rsatishgan. Xususan, "Qo'qonda hukmronlik qilgan Olimxon (1801 – 1811), Umarxon (1811 – 1822), Muhammadalixon (1822 –

1842)larning saroyi atrofida ko'pgina shoirlar uyushgan bo'lib, adabiy harakat ancha rivojlangan. Bu rivojlanish adabiyotdagi ikki qarama-qarshi oqimning ham ancha qat'iy shakllanishiga sabab bo'ldi" (3, 342-b). Ayniqsa, XVIII asr oxiri – XIX asr boshida hukmronlik qilgan amir Umarxon davrida ilm-fan, adabiyot va san'at yanada rivojlandi. Adabiyotshunoslarning ta'kidlashicha, Qo'qon adabiy muhitining "vujudga kelishi, rivojlanishi va yaxlit bir adabiy muhitga aylanishi Qo'qon xoni Amir Umarxon nomi bilan bog'liq" (4, 10).

Qo'qon xonligining siyosiy jarayonlari va adabiy muhiti haqida ma'lumot beruvchi Fazliyning "Majmuayi shoiron", Qori Rahmatullo Buxoriyning "Tuhfat ul-ahbob fi tazkirat ul-as'hob", Hakimxon to'raning "Muntahab ut-tavorix", Mirza Olim Huqandiy mir Mirzarahim Toshkandiyning "Ansob us-salotin va tavorixi xavoqin", Mushrif Isfarago'yning "Shohnomayi Nusrat payom" asari, Hakimxon to'raning "Muntahab ut-tavorix", P.Qayumovning "Qo'qon tarixi va adabiyoti" nomli bir qancha tazkiralarda Qo'qon xonligidagi siyosiy vaziyat, shoirlar va ularning ijodi va hayot yo'liga oid ayrim ma'lumotlarni uchratish mumkin. Bu muhitda Umarxon, Muhammadali, Ado, Qoriy, Fazliy, Xaziniy, Nodir, Gulxaniy kabi ko'plab ijod ahllari yetishib chiqdi. Bu esa, o'z navbatida, she'riyat, adabiyotning gullab yashnashiga olib keldi. Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Muhayyir, Nisbatiy, Usmonxo'ja Zoriy kabi shoirlar ishtirokida adabiy mahfillar tashkil etilib, she'rxonliklar uyushtirilgan. "Shu davrda yashagan ijodkorlar ijtimoiy hayotda faol qatnashib, lirik hamda ijtimoiy mavzularda asarlar yaratib davr adabiyotiga muhim hissa qo'shdilar. Bu davr adabiy hayotida ijodkorlarning faollashuvi, badiiy tafakkurdagi yangiliklar, adabiyotda yangi mavzu va g'oyalarning yuzaga kelishi kuzatiladi" (5, 5). Adabiy jarayondagi faollik faqatgina xonlikdagi shoirlar o'rtasida emas, balki qo'shni xonliklar bilan ham jadal rivojlandi. Bu hamkorlik natijasida shoirlar o'zaro yaqin muloqotda bo'lish bilan birga ulardan ijodiy ilhomlanish, tajriba almashish imkoniyatiga ham ega bo'lgan. Qo'qon xonligida tuzilgan bayozlar janrlar xilma-xilligi, she'rlarining mazmunan boyligi va rang-barangligi bilan boshqa xonliklardan anchagina farqlanadi. Bu yerda rivojlangan adabiy muhit nafaqat shu xonlikda, balki Buxoro va Xiva xonliklarida ham o'z ta'sirini o'tkazgan.

Bu esa adabiy aloqalarda Qo‘qon shoirlari faol bo‘lganligini ko‘rsatadi. Qo‘qon xonligi adabiy muhitida tuzilgan bayozlar ko‘zdan kechirilganda unda, asosan, Buxoro va unga nisbatan kamroq Xiva xonligi shoirlarining ijodi ham kiritilganligi ko‘rinadi. Xususan, Buxoro adabiy muhitiga mansub Mushfiqiy, Roqim, Shavkat, Hotif, Oxund Buxoriy, Nosir Buxoriy, Yusuf, Majnun kabi buxorolik shoirlarning ishtiroki bayozlarda faol bo‘lsa, Xiva xonligi vakillaridan Feruz, Sulton Said, Hisrav, Xayoliy, Саъдий Хоразмий kabi shoirlarning ijodi Buxoro shoirlariga nisbatan kamroq kuzatiladi.

Qo‘qon xonligi adabiy muhitining Buxoro shoirlari bilan aloqasi g‘oyatda mustahkam bo‘lib, deyarli barcha bayozlarda Buxoro adabiy maktabi vakillarining ijodini uchratish mumkin. Ikki xonlik o‘rtasida bunday mustahkam adabiy aloqalar uzoq yillardan buyon davom etib kelayotgan o‘zaro hamkorlik hosilasi bo‘lib, uning sabablarini avvalgi faslda keltirganimiz holda quyidagilarni ham qo‘shimcha qilamiz:

Avvalo, ayrim buxorolik shoirlar o‘zining favqulotda iste‘dodi, hozirjavobligi, she‘riyatning nozik qirralarini his qilishi, boshqa shoirlar ilg‘ashi qiyin bo‘lgan tabiat go‘zalliklarini ko‘ra olishi va uni satrlarda ifodalay olishiga ko‘ra ajralib turadi. Tabiiyki, bunday shoirlarning ovozi tezlikda chegara va hududni bilmay atrofga tarqaydi va muxlislarini topib shod etadi.

Qo‘qon bayozlarida tez-tez uchraydigan Shavkati Buxoriy o‘zining noyob iste‘dodi bilan qo‘qonlik muxlislarining qalbidan chuqur joy olgan. Manbalarda shoirning fors-tojik tilida go‘zal she‘rlar yozgani haqida berilgan bo‘lib, turkiy tilda ijod qilgani haqida biror so‘z aytilmaydi. Shu sababli ham bayozlarda uning faqat fors-tojik tilidagi g‘azallarini uchratish mumkin. Shavkati Buxoriy o‘z ijodi bilan nafaqat xonliklar orasida, balki Hind va Eron zaminida ham ancha shuhrat topib, xalqlar o‘rtasidagi madaniyatlar va adabiy aloqalarni rivojlantirishda ham o‘z hissasini qo‘shganligini ko‘rsatadi. XVII asrning ikkinchi yarmida Shavkati Buxoriy taxallusi bilan ijod qilgan Muhammad Is‘hoqbek asli Buxoro xonining o‘g‘li bo‘lib, otasining vafotidan keyin taxt amakivachchalarining qo‘liga o‘tgach, Buxorodan Eronga bosh olib chiqib ketadi. Go‘zal ta‘bi va she‘rning nozik qirralarini yaxshi

tushunganligi sababli Isfahon hokimi Muhammad Saiddinxon unga alohida ehtirom ko'rsatgani tufayli Shavkatning o'zi ham Eronning bir nechta joylarida umrguzaronlik qiladi. Dastlab Marv shahriga borib, keyin Mashhadga Imom Ali Muso Rizing qabrini ziyorat qiladi. Shundan so'ng Isfahonga borib shahar hokimi Muhammad Saiddinxon hurmatiga erishadi. Bir qancha vaqt turib, keyin Hindistonga boradi va u yerda Muhammad Ali Gavharshohning hurmatiga sazovor bo'ladi. Bir necha yil sayohat qilgach, yana Isfahonga qaytib 1695-yilda o'sha yerda vafot etadi. Shavkatning bu darajada Eron shohlari orasida baland martabaga erishishida uning nasabi va hasabi asosiy sabab emas, balki shoirning aqli, salohiyati va she'riyatni nozik qirralarini fahmlay olganligidadir. Garchand bu o'zbek shoiri o'zbek adabiyotida deyarli o'rganilmagan bo'lsa-da, fors-tojik adabiyotida yaxshigina tadqiq qilingan. Tadqiqotchilar uning "sabki hind"da ijod qilganligini e'tirof qilishgani holda uning devoni ham borligini aniqlashgan. Taxminan Buxoroda XIX asrning oxirida tuzilgan 2809 raqamli qo'lyozma bayozda (6) Shavkatning she'rini uchratish mumkin. Ushbu bayozda asosan Hofiz, Bedillar bilan birgalikda buxorolik shoirlarning ijod namunalari berilgan. Boshidan oxiriga qadar gulli, yopishtirilgan nakleykalar bilan bezalgan ushbu bayoz qizil, qora, siyoh rang bilan o'ta hafsala bilan tuzilgan. Kitob yaxshi holatda saqlangan. She'rlari deyarli fors-tojik tilida. Demak, go'zal she'r hudud va vaqt sarhadlaridan o'tib, o'sha yerning adabiyotidan joy olgan.

Ikkinchidan, shoirlarning bir hududdan ikkinchi hududga o'qish, ishlash, sayohat, savdo-sotiq yoki tirikchilik bahonasi bilan borishi natijasida ikki xonlik o'rtasida adabiy aloqalar yanada rivojlangan. Masalan: Xoja Ahror avlodlaridan bo'lgan samarqandlik Sultonxo'ja Ahroriy Ado taxallusi bilan ijod qilib, amir Umarxon saroyida xizmat qilgan va malik ush-shuaro darajasiga ko'tarilgan. Shoir Ado Umarxonga eng yaqin mulozimlardan bo'lib, bayozlarda ko'pincha amir Umarxon ijodi bilan birga keladi. Bayoz tuzilishidagi bu tartib tasodifan bo'lmay kotiblar Amiriyning ijodini berganda undan keyingi shoirlarning xonga qay darajada yaqinligiga ahamiyat berishgan. Bayoz tuzilishidagi bu ichki tartib, albatta, hamma bayozga xos bo'lmay xon va uning yaqin mulozimlari ijodi kiritilgan bayozlarda

ko'proq uchraydi. Umarxon vafotidan keyin Ado Buxoroga qaytib, Samarqandga shayx ul-islom etib yuboriladi va o'sha yerda vafot etadi. Ko'rinadiki, Buxoro xonligi vakili hisoblangan Ado xon saroyida Qo'qon xonligi adabiyotini rivojlantirishda o'z hissasini qo'shgan. Bu esa, bevosita ikki xonlik o'rtasidagi adabiy aloqalarni ta'minlagan.

Buxoroda tug'ilib, turli sabablar bilan Qo'qon xonligiga borgan va ikki xonlikning adabiyotini rivojlantirishga hissa qo'shgan shoirlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Masalan: XIX asrning yarmida Buxoroda tug'ilgan shoir Komil ham shu yerda o'qib, ulg'aygach, qog'oz ishlab chiqarishni o'rganish maqsadida Qo'qonga kelib ishlaydi; Buxoroda tug'ilib shu yerda o'qigan, Qur'on ilmini yaxshi bilgan qori ham mudarris bo'lmish Toliy qandaydir sabablarga ko'ra Marg'ilonga ko'chib, o'sha yerda yashaydi. Demak, Buxoro adabiy muhitini rivojlantirishda hissasini qo'shgan buxorolik shoirlar turli sabablar bilan Qo'qon xonligiga kelgach, mazkur xonlik adabiy muhitining taraqqiy etishida o'z hissasini qo'shib, bayozlardan o'rin olgan. Umuman olganda, Buxorodan Qo'qonga kelgan shoirlar talaygina bo'lib, har ikki xonlik adabiy muhitining rivojlanishi va taraqqiy etishida muhim hissalarini qo'shganlar. Qo'qon xonligi o'zining boy adabiy merosiga ega bo'lsa-da, xonliklar bilan adabiy aloqalarni yaxshi yo'lga qo'yganligi sababli bu yerda adabiy muhit, xususan, bayozchilik rivojlangan. Shu sababli bu yerda tuzilgan bayozlarda Xiva va Qo'qon xonligi adabiy vakillarini tez-tez uchratish mumkin.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi qo'lyozmalar instituti fondida Qo'qon adabiy muhitida tuzilgan bayozlar son jihatdan ko'pchilikni tashkil qiladi va bunda olim H.Sulaymonning xizmati katta. Institutda saqlanadigan bayozlarni o'rganish chog'ida Qo'qon xonligining turli hududlarida tuzilgan bayozlarni hududiy jihatdan quyidagi turlarga bo'lib o'rganish mumkinligi ma'lum bo'ldi:

1. Qo'qonda tuzilgan bayozlar;
2. Namanganda tuzilgan bayozlar;
3. Farg'onada tuzilgan bayozlar;
4. Toshkentda tuzilgan bayozlar;
5. O'zgandda tuzilgan bayozlar.

Xonlikda yashagan shoirlar bir-biri bilan tez-tez uchrashib, o'z ijodlari bilan tajriba almashishgan. “Vodiyning mashhur shoirlaridan biri, “toji shoiron” (“shoirlar shohi”) deb e’zozlangan Muhyi bo’lsa, ikkinchisi, shubhasiz, “Haziniy to’ra” deb ardoqlangan Ziyovuddin Haziniy edi. Asli piskentlik Said Akmalxon, marg’ilonlik qozi Xo’jajonxo’ja Rojiy, Namangandan Nodim, Ibrat, Andijondan Abdurazzoq Bimiy, Xo’janddan Toshxo’ja Asiriy, Sayramdan Yusuf Saryomiy, Toshkentdan Karimbek Kamiy kabilar Qo’qondagi adabiy suhbatlarda tez-tez ishtirok etib turdilar” (7, 18-b). Bu esa XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Qo’qonda adabiy muhitning gullab yashnashiga turtki bo’lib, janr va mavzusiga ko’ra xilma-xil bayozlarning yaralishiga sabab bo’ldi. O.Jo’raboyev ta’kidlaganidek, “bayozlar, asosan, tariximizdagi eng taloto’p va o’tish davri bo’lgan XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida ko’chirilgan manbalar” (8. 165-b) ekanligini hisobga olganda, siyosiy vaziyat o’ta qaltis bo’lib, xonliklar hayoti xavf ostida qolgan bir paytda ham adabiyotning to’xtamaganligi, shoirlarning bir maqsad, g’oya atrofida birlashganligini anglatadi.

Bayozlarni o’rganish asnosida adabiyot olamida notanish bo’lgan yangi shoirlar kashf etiladi, bizga ma’lum shoirlarning esa ijod namunalari yangilari topiladi, ba’zi shoirlarning biz bilmagan qirralari ochiladi, shaxs va shoir sifatidagi qiyofasi yorqinlashadi. “Mutaxassislar tomonidan “Qo’qon adabiy muhiti” nomi ostida ilmiy istifodaga kiritilgan va alohida qudrat kasb etgan ijodiy maktabda Pisandiy, Tamkin, Qoriy, Nisbatiy, Muhayyir, Yoriy, Zavqiy, Muhsiniy, Mavlaviy Yo’ldosh, Nusrat, Nayyiriy, Shaydoiy, Umidiy – Havoiiy, Roiq, Sinandiy singari o’nlarcha ulkan iste’dod sohiblari ijod qilganlari holda bu keng ko’lamli guruhdan, asosan, Muqimiy, Furqat, Zavqiygina g’arazli maqsadlarni ko’zlab ajratib olindi, ular yaratgan asarlarning kichik qismini dastak qilib, “o’zbek demokratik-ma’rifatparvarlik adabiyotining namoyondalari” sifatida xalqqa tanitganlar, o’sha bir qism asarlardangina iborat asarlari qayta nashr qilingan, qolgan asarlari esa o’quvchilar ko’zidan xufiya saqlangan” (9, 140-141-b). Xususan, Furqatning ma’rifatparvarlik g’oyalari singdirilgan ijod namunalari tarqamasligi va xalqning “ongini buzmasligi” uchun doimiy nazoratga olingan. N.Jabborov matnlardagi

“g‘oyaviy tahrir” masalasini Furqat ijodi misolida tahlil qilarkan, “Furqat asarlari tadqiqida D.S.Lixachev ta’kidlagan “g‘oyaviy tahrir” muammosini har doim e’tiborda tutish zarurati seziladi. Darhaqiqat, shoir asarlariga ba’zan butunlay teskari ma’no yuklanganligi, ayrim hollarda ularning “g‘oyaviy tozalash” chig‘irig‘idan o‘tgani, natijada noto‘g‘ri talqin etilgani ayni haqiqat” (10, 51-b), – deya haqli va asosli xulosa bildiradi.

Xonliklarda tuzilgan bayozlarning umumiy jihatlari ko‘p bo‘lib, XIX – XX asr bayozchiligi xususida tasavvur hosil qilishda yordam beradi. Biroq Qo‘qon bayozlarigagina xos bo‘lgan ichki tuzilish mazkur hududda shakllangan bayoz tabiati va o‘ziga xosligini tushunishga imkon beradi. Bu tahlil, eng avvalo, uning til xususiyatini o‘rganishdan boshlanadi.

Ma’lumki, XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Qo‘qon xonligi adabiy muhitida turkiy, fors-tojik va juda kam miqdorda arab tili iste’molda bo‘lsa-da, bayozlarda fors-tojik tilining mavqeyi turkiy va arab tiliga nisbatan baland bo‘lgan. Buni bayozlarning hamd va na’t qismi, lirik she’rlarning yarmidan ko‘pi, asosan, shu tilda bitilgani tasdiqlaydi. Shoirlar fors-tojik tilida lirik she’rlar yozish bilan birga ikki tilda ijod qilish imkonini beruvchi “shiru shakar” uslubida ham she’rlar yozib, ikki tilni bir xil sevganini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, Qo‘qon xonligiga xos bo‘lgan kitobatchilik an’analarini uning boshqa xonliklardan ajratib turadigan tashqi belgisi hisoblanadi. Kitob muqovasi uchun ishlatiladigan ranglar, ularga bosilgan tamg‘alarning shakli, dizayni, joylashuvi – barchasi shu xonlik kitobatchiligiga xos xususiyat hisoblanadi. Rang tanlashda muqovasozlarning, asosan, yashil, ba’zan esa jigarrang va za’faron (gorchishnik) rangdagi qattiq qog‘ozlar bilan qoplashi, lola va turunj naqshlar esa, asosan, to‘q qizil yoki tilla rangda bo‘yalishi bu maktabda kitobatchilik an’alarining o‘z yo‘nalishi borligini va silsilaviy davom etayotganligini ko‘rsatadi. Matn sahifalarida badiiy bezaklardan kam foydalanish bu hududning asosiy xususiyatidir. Ya’ni ushbu hududda tuzilgan bayozlarda hashamat ko‘zga tashlanmaydi.

Uchinchidan, musannifning bayozlarda Amir Umarxonni alohida hurmat va ehtirom bilan tilga olishi xonga nisbatan katta ehtirom bilan murojaat qilish an’ana

sifatida shakllanganligini ko'rsatadi. Yurt shohiga nisbatan bu darajadagi ehtirom ifodasi boshqa xonliklarda deyarli kuzatilmaydi. Masalan: yurt podshosi ham ilm-adab ahlining peshvosi bo'lgan amir Umarxon lirik merosi berilganda, ko'pincha uning nomi sharaflı so'zlar bilan tilga olinadi. "Amir", "Amiriy" taxallus bilan ijod qilgan shoh ayrim bayozlarda "Amir Umarxon jannatmakon", "Amirxon amiri Far-g'ona jannatmakon" kabi ta'riflar bilan tilga olinadi. Bu esa Qo'qon xonligida xon va amirlarga nisbatan yuksak darajada lutf ko'rsatish odatga aylanganini tasdiqlaydi.

To'rtinchidan, bayozlar shakliga ko'ra yangilana boshladi. Tarkibida nasrning kirib kelishi va ommalashishi bu davr bayozchiligining eng muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bu davr xonlik bayoz tuzilishida nasr deyarli ajralmas bir qismga aylandi. Ular turli mavzuda bo'lib, mohiyatiga ko'ra diniy, falsafiy, ishqiy, tarixiy, yumoristik kabi matnlarni tashkil qiladi. Bunday nasriy matnlarning qo'shilishi, asosan, madrasa toliblari uchun tuzilgan bayozlarda ko'p uchrab, fanning turli sohalariga oid matnlarni tashkil qiladi. Shu bilan birga she'r ixlosmandlari uchun tuzilgan bayozlarda ham nasriy matnlarning kiritilishi ko'p uchraydi. Bularga, asosan, diniy, tarixiy xabarlar, rivoyat va hikoyatlar, duolar, latifa, qissa, arznoma, maktublar va shunga o'xshash nasriy matnlar tashkil qiladi.

Beshinchidan, bayozlarning mazmunida ham evrilishlar kuzatiladi. Xususan, xorijiy davlatlarning iqtisodiy, siyosiy, madaniy ta'siri natijasida o'lkada kirib kelgan yangiliklar, islohotlar, siyosiy jarayonlar bayozlarda ham aks eta boshladi. Zavod, fabrikalarning qurilishi, temir yo'lining kirib kelishi, madaniyat, yozuv, tili va hokazolar ta'sirida yozilgan lirik she'rlar bayozlarda aks etadi. Masalan: "shoirlardan Muqimiy, bir tomondan, mumtoz adabiyotimizdagi eng yaxshi an'analarni davom ettirdi. Ikkinchi yoqdan, rus istilosi tufayli ijtimoiy hayotda kechayotgan o'zgarishlarni adabiyotga olib kirdi" (7, 18-19-b), – deya asosli aytilgan Muqimiy haqidagi fikrlari o'z davrining boshqa ma'rifatparvar shoirlari uchun ham tegishli xulosadir.

Oltinchidan, xonlikda temuriylar davridan keyin qayta rivojlangan muammo janrida ijod qilish ko'p uchraydi. Shu sababli xonlikda tuzilgan deyarli har bir bayozda muammo san'atiga doir misollar bor;

Yettinchidan, Qo‘qon bayozchilik maktabi taraqqiyotida shoiralarning roli oshdi. Bu esa xonlik adabiy muhitida ayollarning ham o‘rni bo‘lganligini isbotlaydi.

Umuman olganda, Qo‘qon bayozchiligini ko‘zdan kechirar ekanmiz, eng yosh xonlik bo‘lishiga qaramay XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida adabiyot, xususan, bayozchilik ancha rivojlanganini ko‘rish mumkin. Qo‘qon xonligi adabiy muhiti ko‘plab shoir va shoiralarni yetishtirib berishiga ko‘ra boshqa xonliklardan ancha ustun turadi. Janrlar xilma-xilligi va mavzusiga ko‘ra rang-barangligi xususida ham shunday fikrlarni keltirish mumkin. Temuriylar davrida rivojlangan muammo san‘ati Qo‘qon xonligida yana gullab yashnadi, jangnoma ruhidagi qissalarni kiritish jadallashdi, xalq og‘zaki ijodi namunalari, diniy, tarixiy matnlarni ham kiritish bu davr bayozchiligining xususiyatlaridandir. Bu davrga kelib Qo‘qon bayozchiligi to‘liq shakllanib, boshqa hududlarda tuzilgan bayozlardan bir nechta jihatlari bilan ajralib turuvchi bayozchilik maktabi tuzildi. Shubhasiz, adabiy muhitni shakllantirish va taraqqiy etishida amir Umarxonning xizmati katta. U vujudga keltirgan adabiy jarayon vafotidan keyin ham davom etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Зоҳидов Р. “Саботул ожизин” асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Филол.фан.д-ри... дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 165.
2. Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. – Тошкент: Фан, 2009. – Б. 124.
3. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити (XVIII – XIX asrlar). – Тошкент: Фанлар Академияси, 1961. – Б. 39.
4. Қобилова З. Амирий шеърляти. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 10.
5. Абдуллаева Д. Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва ижоди. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 5.
6. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fond katalogi № 2809 qo‘lyozma bayoz.
7. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 18.
8. Жўрабоев О. Матнинг матности сирлари. – Тошкент: Tamaddun, 2017. – Б. 86.
9. Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Тошкент: Маънавият, 2003. – Б. 140-141.
10. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол.фан.д-ри.дисс.... – Тошкент, 2004. – Б. 51.

11. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 18-19.

ALISHER NAVOIY G'AZALLARIDA BAQO TALQINI

Shahnoza Kaxxorova,

Xalqaro innovatsion universitet, f.f.n., dotsent

Annotatsiya: *Jahon adabiyotshunosligida fano va baqo maqomining tasavvufiy talqini, uning insoniyat ma'naviy kamolotini ta'minlashdagi ma'rifiy, estetik va tarbiyaviy o'rni, ahamiyati, ayniqsa, ulug' o'zbek mutafakkir shoiri Alisher Navoiy she'riyatida yanada badiiy takomillashtirilgani tajribasining butun turkiy xalqlar adabiyoti taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Maqolada Alisher Navoiy lirikasida tasavvufiy fano va baqo tushunchalarining badiiy talqini tahlil qilinadi. Muallif tasavvuf ilmining asosiy tamoyillari, xususan, fano – insonning nafsiy sifatlaridan xalos bo'lishi va baqo – ilohiy mohiyatga erishish jarayonlarini Navoiyning asarlari misolida yoritadi. Tadqiqotda Navoiy ijodining turkiy tasavvufiy adabiyot taraqqiyotiga ta'siri, uning asarlarida ishq va ilohiy ma'rifat konsepsiyasining shakllanishi, shuningdek, tasavvufiy terminlarning poetik talqini chuqur ilmiy tahlil qilinadi. Maqola Navoiyning tasavvufiy merosiga yondashishda xolislik va lingvopoetik izlanishlar zarurligini ta'kidlaydi hamda uning lirikasidagi fano va baqo konsepsiyasini turli manbalar asosida sharhlaydi. Shuningdek, Navoiy asarlarida shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat bosqichlari, tasavvufiy yetuklik yo'llari ham batafsil yoritilgan. Maqolada mutasavviflarning baqo va fano haqidagi qarashlari Navoiyning she'riyati bilan bog'liq holda ilmiy-nazariy asosda izohlanadi.*

Tayanch tushunchalar: *tasavvuf, Rab, Qul, fano, baqo, vujud, shuhud, so'fiy, tariqat*

Navoiyshunoslik tarixida Alisher Navoiyning tasavvufga munosabati turlicha baholangan. Hatto ma'lum bir davrda Navoiyni tasavvufga mutlaqo qarshi qo'yish ruhidagi tadqiqotlar ham yaratildi³⁰ (Zohidov, 1970: 316-406). Bu kabi tadqiqotlarda “tasavvuf ortiq darajada murakkab, chigil dunyoqarash” sifatida tushuniladi (Zohidov, 1970:316) hamda tasavvuf ideologiyasining tamal yo'nalishlaridan bo'lgan fano va baqo masalalarida bildirilgan fikrlarda Navoiy asarlari haqiqatiga,

*Ўзбекистон Республикаси, Халқаро инновацион университети, Ўзбек филологияси ва журналистика кафедраси мудири, shaxnozaqahhorova7331@gmail.com

*Republic of Uzbekistan, International Innovative University, Head of the Department of Uzbek Philology and Journalism, shaxnozaqahhorova7331@gmail.com

³⁰ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби / Навоий ва тасаввув. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1970. – Б.316–406.